

AHLAKİ ÇÖZÜLME, İDEAL İNSAN VE HAYATIN ANLAMI BAĞLAMINDA ATEBETÜ'L-HAKÂYIK

Behlül TOKUR^a

Öz

İslami dönem Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri Atebetü'l-Hakâyık'tır. Edip Ahmed'in bu eseri ideal insan tipinin nasıl olması gerektiği hakkında kısa ve özlü bilgiler vermesinin yanında bulunduğu dönemin dini hayatını eleştirel bir gözle ele almıştır. O, ideal insanın sınırlarını bazı değerler üzerinden belirlemiştir. Bu değerler, bilgili olmak, dili korumak, alçak gönüllü olmak, yardımsever-cömert olmak, hilm sahibi (sakin, ağırbaşlı) olmak, iyi arkadaş edinmek ve hayatın anlamına vakıf olmaktır. Toplumsal düzenin bozukluğuyla ilgili ise şair öncelikle vefasızlığın üzerinde durmuştur. Daha sonra ise samimiyetsiz dini hayatın belirtilerini inandığı gibi yaşamamak, iyi insanların suskunluğu, sistemin bozukluğu, adaletsizlik ve dünya malına düşkünlük olarak sıralamıştır. Ayrıca şair, ideal insan ve ahlaki yozlaşma arasında gidip gelen insanın tarihsel serüvenini kader inancı çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Şaire göre birey, her daim ideal insan hedefi doğrultusunda bir hayat yaşamaya çalışmalıdır. Bu hedeften uzaklaşmak sadece insanın değil toplumun da ahlaki bir çıkmaza girmesine ve dolayısıyla yozlaşmasına neden olabilir. Şaire göre bu durum acı bir gerçeklik olsa da insanın ve toplumlarının kaçamayacağı tarihsel kaderdir. Şöyle ki; insanın psikolojik zaafı dünyanın gidişatına göre her an baskın olabilir ve birey ideal insan hedefinden uzaklaşabilir.

Anahtar kelimeler: Din psikolojisi, Edip Ahmed, Atebetü'l-Hakâyık, İdeal insan, Ahlaki yozlaşma, Hayatın anlamı.

MORAL CORRUPTION, IDEAL INDIVIDUAL AND THE MEANING OF LIFE IN CONTEXT OF ATABETU'L HAKÂYIK

Atebetü'l-Hakâyık is one of the most important pieces of Turkish Literature in Islamic period. This piece, whose author is Edip Ahmed, not only addressed the prominent characteristics of the individual ideal, but also discussed the religious life of his period by a critical approach. He identified the limits of the individual

^a Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, b.tokur@aybu.edu.tr

ideal in terms of some values. These values are being knowledgeable, keeping the language strong; being humble, helpful-generous, and benign; having good friends, and considering the meaning of life. Regarding the social disorder, first, he focused on disloyalty. Afterwards, he stated the characteristics of non-devoted religious life as not performing the principles of the faith, the speechlessness of good people, the disorder of the political system, injustice, and being acquisitive. Also, Edip Ahmed aimed to explain the historical adventure of human being, who goes between being the individual ideal and having moral corruption, withing the context of destiny. According to him, human being should always make effort to have the aim of becoming the individual ideal. Keeping away from this aim might cause both the individual and the society to have moral impasse, and therefore, might make the whole society to have corruption. He emphasized that this is a home truth situation which is an inevitable destiny of the individual and the society. Namely, the psychological weeknesses of human being might dominate on the life course any moment, and the person might move away from the goal of the individual ideal.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

İslâmî dönem Türk edebiyatının Kutadgu Bilig'den sonraki en önemli eserlerinden biri olan *Atebetü'l-Hakâyık*, Yükneklî Edip Ahmed tarafından 12. Yüzyıl'ın ilk yarısında kaleme alınmıştır (Gülensoy, 1991, s. 50-51). Bu dönem Türk Edebiyatı, ayet ve hadisler başta olmak üzere beslendiği kaynaklar itibariyle büyük bir değişim ve dönüşümü içinde barındırır. Bu bağlamda *Atebetü'l-Hakâyık*'ın İslam sonrası Türk Edebiyatı'nda doğrudan ayet ve hadis iktibasının yapıldığı ilk eser olduğu söylenebilir. Ayrıca İslam sonrası Türklerin dini hayatına dair görünümlere *Kutadgu Bilig*'den sonra bu eserde rastlamak mümkündür.

Eser, bir öğüt ve edep kitabı olduğu kadar şairin yaşamış olduğu çağa duyduğu hayal kırıklığını ve isyanını güçlü bir şekilde dile getirmektedir. Bu yönüyle hem bir öğüt hem de bir isyan kitabı olan bu eser, ahlaki tutum ve davranışları ikili-karşıt anlatım üzerinden ele almakta, böylece dikkat çekmek istediği hususları daha vurgulu anlatmayı amaçlamaktadır:

“Kim yardımsever ise ona insan de. Yardımseverlik duygusu taşımayan insan meyvesiz ağaç gibidir. Meyvesiz ağacı kesip odun

yapmaktan başka neye yarar?" (Yüknekî, 2019, s. 2).¹

"Yok idim, yarattın; yine yok edip tekrar var edersin; bunu ikrar ederim" (Yüknekî, 2019, s. 69) diyerek Allah'a övgü ile eserine başlayan Edip Ahmed, hayat karşısında kendisini yokluk ve varlık ikilemi üzerinden konumlandırmaya çalışmaktadır (Özçelik, 2019, s. 146). Çünkü insan, dünya ve içindekilere bir anlam verecekse öncelikle kendi varlık sınırlarını, yani dünyasını anlamlandırmakla işe başlamalıdır. Şair, anlamlandırma sürecini ontolojik bir temelden başlatsa da eserin sonuna doğru bu sürecin, özellikle kader kavramı çerçevesinde ele alındığı görülür. Yaşamın getirdiklerine karşı, "Neden böyle?" sorusu üzerinden cevap bulmaya çalışan şair, umutlarını ve yaşadığı hayal kırıklıklarını dinin hayata bakışı üzerinden anlamlandırma yoluna gider.

Atebetü'l-Hakâyık, esas olarak ideal insanın sahip olması ve uzak durması gereken özellikleri ele alsın da, içinde bulunduğu toplumun dini hayatına yönelik ciddi bir ahlaki eleştiri de getirmekte, bu eleştiriden toplumun hemen hemen bütün kesimleri paylarına düşeni almaktadır:

"İbadet riya, abid mecaz oldu. Meyhane mahallesi bayındır, mescit harap oldu. Bilgin uygulamayı, zahit takvayı bıraktı. Arif dans icat edip hoş sema ediyor. Haklı olana, hakkını kullanma yolları tıkanmıştır. Haksız olana ise bütün yollar geniştir. Halk zengin olan kimseye yönelip nefislerini ona kul yapıyor ama parası olmayanı görünce başlarını çevirip gözlerini yumarak geçip gidiyorlar..." (Yüknekî, 2019, s. 101-102)

Bu bağlamda şairin, ideal insan olma sürecine yönelik tavsiyeleri ile samimiyetsiz, gayri ciddi bir dini yaşantının ahlaki problemleri de beraberinde getireceğine yönelik ikazları eserin ana temasını oluşturur. Şair, ideal insan ve ahlaki yozlaşma ikileminde kıvranan bir yaşamın anlamını aramakta ve nihayetinde bu anlamı dinin kendisinde (kader) bulmaktadır.

Atebetü'l-Hakâyık, o dönemin sosyal hayatını çok canlı bir şekilde tasvir etmektedir. Yapılan nasihatlerin ve bu nasihatler yapılırken duyulan acı, isyan, umut, umutsuzluk, kabullenme gibi bir takım duygu durumlarının, eserdeki kelimelerin ruhuna yansıdığı ve "Edip Ahmed de bizim yaşadıklarımızı yaşamış!" izlenimini güçlü bir şekilde verdiği görülebilir.

Edip Ahmed'in ideal insanı, İslam düşünce geleneğinde anlamını bulan yani kendisine Allah tarafından eşyanın isimlerinin öğretildiği (Kur'an:

¹ Şiirlerin günümüz diline aktarımında Edip Ahmed Yüknekî, *Günümüz Diliyle Atebetü'l-Hakâyık Gerçeklerin Eşiği*, Haz. Yaşar Çağbayır, 2. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013) adlı eserden yararlanılmıştır.

2/31), bilgi edinme gücüne sahip ve bu konuda İlahi destek alan (Kur'an: 96/5), sorumluluk sahibi (halife) (Kur'an: 2/30), gelişimsel bir varlıktır. Bu sebeple İslam düşünce geleneğinde insan, kutsalın dışına çıkmayan, onun içinde gelişen ve olmaya çalışan bir varlıktır. Oysa Batı düşünce geleneğinde insanlığın ilerlemesi Prometheus'ın ışığında olmaktadır. Tanrı'nın emrine itaat etmeme, bilgiyi, gücü, özgürlüğü tanrılardan çalma, ateşin çalınmasıyla sembolize edilir. Bu yönüyle Prometheus, başkaldırıyı ve reddi simgeler (Ramazan, 2003, s. 269). Hristiyan teolojisi açısından bakıldığında ise ilk insan düşüşün sembolüdür; günahkârdır ve günahının kefareti bile ödeyememiştir. Dolayısıyla psikolojik zaaf ve yetenekler bağlamında bütün insanlar benzer olsa da Edip Ahmed'in hedeflediği ideal insan ile isyan ettiği ahlaki yozlaşma arasında gidip gelen insan tipi, anlam ve amaç bağlamında yani ne yapması ve bunu yaparken gücünü nerden alması noktasında Batı düşünce geleneğinden farklıdır. İnsan ne Tanrı'ya başkaldıran ne de günahkâr olarak yeryüzüne sürülmüş bir varlık değildir. Yaşam serüveni içerisinde iyi ya da kötü olmasını kendi tercihleri belirleyecektir. Dolayısıyla *Atebetü'l-Hakâyık*'ta ele alınmaya çalışılan ideal insan ve ahlaki yozlaşma kavramları İslam düşünce geleneğini yansıtmaktadır.

Bu çalışma, Türk-İslam tarihinde önemli bir yeri olan *Atebetü'l-Hakâyık* adlı eseri, ideal insan ve ahlaki yozlaşma bağlamında incelemeyi konu edinmektedir. Araştırmanın temel problemini, ahlaki yozlaşma çıkmazındaki ideal insanın sahip olması gereken özellikler oluşturmaktadır. Araştırmada ideal insan ve ahlaki yozlaşma temaları, değer, din, dünya hayatı ve anlam arayışı bağlamında sosyo-psikolojik bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

A. Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. Geleneksel olarak doküman incelemesi, tarihçilerin, antropologların ve dilbilimcilerin kullandığı bir yöntem olarak bilinir. Oysa sosyologlar ve psikologlar da doküman incelemesini kullanarak önemli kuramların geliştirilmesine imza atmışlardır (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 189). Çalışmanın verilerini değerlendirmek için ise tematik içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Bu amaçla toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması, daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir biçimde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan

temaların saptanması gerekmektedir. Çünkü kavramlar araştırmacıyı temalara götürür ve temalar sayesinde olgular daha iyi düzenlenebilir ve daha anlaşılır hale getirilebilir (Yıldırım & Şimşek, 2018, s. 242).

B. Bulgular ve Yorumlar

Atebetü'l-Hakâyık'ın içerik analizi sonucu ideal insan ve ahlaki yozlaşma olmak üzere iki ana temanın ortaya çıktığı görülmektedir. Şair, ideal insanın özlemine çekmekte ve ideal insanın hangi erdemlere sahip olması gerektiği hususunda öğütlerde bulunmaktadır. İslam kimliğine sahip bir toplumun yaşadığı ahlaki yozlaşmayı önceleri kabullenemeyen şair, daha sonra bu durumu kader kavramı çerçevesinde anlamlandırmaya çalışmaktadır. Şair, sanki şu durumu anlamış ve kabullenmiş gözükmektedir: "İnsan ve dünya hayatı bir araya geldiğinde bozulma kaçınılmazdır. Öyleyse bu bozulma sürecine karşı sen de bulunması gereken erdemlere sıkıca tutun ve hayata yönelik anlamı aklından çıkarma!..."

Eserde ideal insan ve ahlaki yozlaşma teması altında yapılmış kodlamalar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. İdeal İnsan ve Ahlaki Yozlaşma

İDEAL İNSAN	AHLAKİ YOZLAŞMA
<ul style="list-style-type: none">▪ Bilgili olmak▪ Dili korumak▪ Hayatın anlamına vakıf olmak▪ Cömertlik-Yardım severlik▪ Alçakgönüllülük▪ Hilm (sakin, ağırbaşlı)▪ İyi arkadaş edinme	<ul style="list-style-type: none">▪ Vefasızlık▪ İnandığı gibi yaşamamak▪ İyi insanların suskunluğu▪ Adaletsizlik▪ Yönetici kadronun bozukluğu▪ Dünya malına düşkünlük

1. Atebetü'l-Hakâyık'ta İdeal İnsan

Şaire göre ideal insan öncelikle bilge insandır. Mutluluğa giden yolun bilgi ile bulunabileceğini söyleyen şair, "Kemik için ilik ne kadar gerekliyse insan için de bilgi o kadar gereklidir" der (Yükneki, 2019, s. 75).

Bilgili olmak, var olmanın bilincine varmak, varlığını sürdürmek ve varlığını belli etmek için oldukça önemlidir. Çünkü bilgi sahibinin kendisi ölse dahi adı ölmez. Buradaki var olmak, varlığını sürdürmek ve varlığını belli etmek durumları, güç odaklı bir süreci değil değer odaklı bir anlayışı temsil eder. Bilgili insan, varlığıyla değer gören veya varlığı değerli olan insan demektir. Bu noktada "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Kur'an: 39/9) sorusu, bilginin değerini ölçmek için kullanılacak birimi ifade eder.

Şair, “Nice bilgili kadın, bilgi sayesinde erkekten üstün; nice bilgisiz erkek, kadından daha zayıf kaldı” (Yüknekî, 2019, s. 75) diyerek güç ve kuvvet bakımından üstün olan erkeğin bilgi söz konusu olduğunda kadından daha zayıf kalabileceği sonucunu çıkartırken, ayetin ifade ettiği bu birimi kullanmaktadır.

Şaire göre bilgili insan, sürekli bilgiyi arar. Bilgi, zihinsel ve sosyal tatmin sağlayan önemli bir motivasyon kaynağıdır. Bu durum şöyle izah edilebilir. Kişiliğin subjektif yanı olan benlik, “bireyin sadece kendisi hakkındaki düşünce ve değerlendirmelerinden oluşmaz. Aynı zamanda çevrenin birey hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri de bireyin benlik algısı üzerinde oldukça etkilidir. Birey, çevreden kendisiyle ilgili sıkça söylenen şeyleri genellikle benliğinin bir parçası olarak görme eğilimindedir.” (Göka, 2011, s. 19-20). Bu yönüyle benliğin gelişiminde gerek bireyin kendisinin gerekse sosyal çevrenin olumlu ve yapıcı değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Bilgi sahibi olmak ise bunu sağlamanın en güçlü yoludur. Çünkü “bilginin değeri bilgi sayesinde anlaşıldığından” (Yüknekî, 2019, s. 76), sürekli olarak kendisini değerlendirme süreci içerisinde bulan benlik, kendi gelişimi için ihtiyaç duyduğu motivasyonu hep bilgide arayacaktır.

Şaire göre bilgi, ölçü ve dengeyi bilmenin de temel anahtarlarıdır. Bilgili insanın düşüncesi ve eylemi uzun olduğundan her ne söylerse ve her ne eyleyorsa önce zamanını hesap eder. Zamanı gelmeden söze ve işe başlamaz. Gerektiği kadar söyler ve gerektiği kadar yapar. Sözü ve işi bilinçlidir, bilmediğini söylemez ve yapmaz. Aksi halde bu durumun başını derde sokacağını bilir. “Bilginin sözü öğüt, nasihat ve edepten ibarettir” (Yüknekî, 2019, s. 78). Eylemi pişmanlık içermez, çünkü onun için hakikat eylemin sonucu değil, öğrenme ve anlama sürecinin bizzat kendisidir. Hatta bu öyle kutsal bir süreçtir ki şaire göre bilginin sürekli peşinde koşmak “Soysuz için bile ayıplanamaz bir soydur” (Yüknekî, 2019, s. 78).

Şair’in bilgi hakkında belki de en ironik sözleri “Allah’ı bilmek” ile ilgilidir. Zaten toplumdaki samimiyetsiz ve içten olmayan dini hayata karşı yoğun bir isyan ve öfke besleyen şair, dini yaşayıştaki bu çarpıklığın temel nedenini “Allah’ın bilinmemesi” nde arar. Bunu o kadar iğneleyici bir üslupla anlatır ki çağımız psikologlarından E. Fromm’un “İnsanın karakteri, kendi elleriyle kurduğu dünyanın gerektirdiği şeylerce yoğrulmuştur. İnsan kendini bir metaya ve yaşamını da karlı yatırım için kullanılacak bir sermayeye dönüştürmüştür. Eğer bunda başarılı olursa anlamlı bir hayata sahiptir; değilse bir fiyaskodur. Onun değeri insani nitelikler olan

sevgisinden ve aklından ya da sanatsal yeteneklerinden değil, pazarlanabilir oluşundan gelir. Birey, kendi etkinliklerini ya da deneyimlediği tüm şeyleri bu pazardaki bir nesneye -taş, ağaç, mevki makam, mal mülk fark etmez- aktardığından, insani işlevlerini ancak aktarmış olduğu nesneye boyun eğerek gerçekleştirebilir. Yani sevme yeteneğini hayatının merkezine koyduğu nesneye aktarmışsa gerçekten sevebilir ya da iyilik niteliğini nesneye teslim ettiğinde gerçekten iyi olabilir. Dolayısıyla nesne güçlendikçe birey güçsüzleşir ve nesneye daha bağımlı hale gelir” (Fromm, 2011, s. 22-23) diye ifade ettiği tüketici ve sahip olma karakterli dindar tipi, 12. Yüzyıl’ın başlarında karşımıza çıkar:

“Bilgisizlik yüzünden, öz eliyle put yapıp ve sonra yaptığına
“Rabb’im budur!” diyen o kadar çok insan var ki...” (Yüknekî, 2019, s. 78)

Şaire göre ideal insanın diğer önemli bir özelliği, bilgiyi aktarım ve insanlığını ifade etme aracı olan dili korumaktır. Çünkü “Edebin en başında gelen, dili gözetmektir. Çünkü dilini gözeteni kendini gözetir.” (Yüknekî, 2019, s. 78) Şaire göre dili korumanın ilk şartı bilgi ve bunun sonucu düşünerek söz söylemektir. Düşünerek söz söylemek, öncelikle içinde yalan barındırmayan, boş olmayan, kısa ve her daim doğru olmaya ayarlanmış söz demektir. Dili korumanın ikinci şartı ise sırrını ifşa etmemektir. Sırrın ifşası önce sahibini pişman eder sonra ise insanların sırrın sahibine gülmesini sağlar:

“Ne kadar yakın ve güvenilir bir arkadaşın olsa bile dostuna güvenerek sırrını açıklama. Düşün ki, sırrın senin içinde sabretmez ve gizlenmezse, arkadaşında sabredebilir mi?” (Yüknekî, 2019, s. 78)

Şairin ideal insanla ilgili önemle üzerinde durduğu diğer bir konu insanın dünya hayatına yönelik tavrıdır. “Hayatın anlamı” olarak kavramsallaştırılan bu olgu, insanın kendisi ve kendisi dışındaki her şeyi tanımlayan ve onlarla ilişkisini düzenleyen zihinsel bir haritayı temsil eder.

Bireyin, hayatı anlamlı kılmak için dört şeye gereksinimi vardır ki bunların amaç, değer, etkinlik-faydalı olma ve kendine saygı olduğu söylenebilir. Bu dört şeyi gerçekleştirmeye çalışan bireyin, hayatını yeteri kadar anlamlı hissetmesi o ölçüde artacaktır. Bunun dışında kalanlar ise muhtemelen anlam eksikliği hissi yaşayacaklardır. Bu dört ihtiyaç hayatın anlamı için adeta bir yapılması gerekenler listesidir (Baumeister, 1991, s. 29-30). Şayet bunlar yoksa yani bir anlamsızlık ya da sahte bir anlamlandırma söz konusuysa aşk, şehvet ile sadakat, kişisel çıkar ile fedakârlık, aç gözlülük

ile sorumluluk, iş gücüne bağlılık ile saygı, kendine hayranlık ile yer değiştirir. Güven yerini kişisel düşmanlığa, şüphe ve alaycılığa, gruplar arası çekişmeye ve savaflara bırakır. Böyle bir toplumda birey sadece var olan sosyal mekanizmaya uyduğu ve onun etkinliklerine katkı sağladığı ölçüde değerli olur (Phenix, 1964, s. 33-38). Değer ve kimlik kaybı yaşayan birey ise psikolojik zaafı karşılarında savunmasız kalır.

İnsan yaradılıştan dünyaya düşkündür (Kur'an: 100/8). Mal, şehvet ve evlat sevgisi ile donatılmıştır. O mal biriktirmeyi sevdiği gibi onun kendisini ebedileştireceğini de düşünür. Sahip olmak arzusuyla hep daha fazlasını ister ve bunun için çalışır. Bu yolla doyuma ulaşacağını, hazlarını tatmin edeceğini ve hayatın tüm zorluklarının artık bundan sonra kendisi için daha kolay olacağını zanneder. Öyle ki şair, bu durumun farkındadır. Dünya hayatı ve içindekilerine aldanılmaması hususunda ideal insanı uyarır. Dünya hayatı ile ilgili anlam şair için o kadar önemlidir ki, bu konuda yanlış bir anlamlandırmayı hataların başı olarak görür. Burada yapılacak bir hatanın bütün yanlışları tetikleyeceği ve insanın daha çok dünya ve içindekilerine bağlanmasına sebep olacağını bilir. Çünkü yaşadığı toplumda bu hatanın sebep ve sonuçlarına bizzat şahit olmuştur:

“Bu dünyanın peşinde gitmek niye? Cimri, mal yüzünden dünya peşine düşer. Sen kendini tut. Mala mülke gönül bağlamak neden? Dünya malı bugün gelir yarın gider. Bugün benim dediğin şey yarın bir başkasının kısmeti olur. Dolan her şey azalır, tam olan da eksilir. Beklediğin mutluluk yaz bulutu gibi çabuk gelir geçer, rüya gibi boştur, kuş gibi uçar gider.” (Yüknekî, 2019, s. 81-83)

Hep daha fazlasına sahip olma isteği beraberinde fazladan sorumluluk gerektirdiğinden insanın bu yükün altından kalkamayacağını düşünen şair, eylemin odak noktasını “iyilik yapmak” olarak görür: “Dünya için ‘Tarladır’ (Acluni, 1351, s. 412) buyurulmuştur. O halde tarlada iyilik tarımı yapmak için çalış, çabala” (Yüknekî, 2019, s. 81).

Mutluluğa giden yolda bir diğer işaret cömertlik-yardımseverliktir. Şair'e göre bilgili insan eğer bir şeyi övecekse önce cömert adamı övmelidir. Tabiatın en iyisi, alışkanlıkların ayıplanmaması sadece cömertliktir. Cömertlik bütün ayıpların kirini temizler, hatta sövgü gelecek yolları cömertlik kapatabilir (Yüknekî, 2019, s. 85-86). Bu yönüyle cömertlik hem bir ruhsal arınma hem de manevi bir kalkan görevi görür. Bunun yanı sıra cömertlik insan ilişkilerinde açılmaz denilen kapıları açabilir, kalpleri ince, narin bir dal gibi eğebilir. Bu sebeple cömertliğin bireysel ve sosyal etkileri, yapıyı oluşturan malzemeleri bir arada tutan ve onları sınımsız birbirine bağlayan harç gibidir. Cömert sadece malından vererek diğer insanları

sevindiren bir kişiliği temsil etmez. Aynı zamanda o, kendisine verilen malı infak etmek suretiyle cimrilik gibi ilacı bulunamamış ruhsal bir hastalığın kendisine bulaşmasını da önler.

“Sana yine çok gerekli bir sözüm daha var, bana kulak ver onu söylüyorum şimdi. O söz şudur: Alçakgönüllülüğe sarıl, onu sıkı tut. Allah’ın varlığına ve birliğine inancın belirtisi alçakgönüllü olmaktır. Eğer sen de mümin isen alçakgönüllü ol” (Yükneki, 2019, s. 87-89) diyerek mutluluğa giden diğer bir işareti gösteren şair için dünyada yüceliğe ancak alçakgönüllüler erişir.

Varlığa, onu var edenden yola çıkararak duyulan derin saygı olarak tanımlanabilecek alçakgönüllülük kavramı, övülen ya da sahip olunan her şeyin bir gün yok olacağı bilincini de beraberinde taşıdığından dolayı birey, toplum ve Allah arasındaki dengeyi sağlamakla kalmaz, dünya ve ahiret dengesinin korunması için de bireye rehberlik eder. Alçakgönüllülük kavramı, içtenliği yani samimiyeti ve özgüveni içermekle beraber, bireyin kendisi dışındaki insanların varlık âlemi içerisindeki yaşamsal alanını kabul etmek ve bu duruma saygı duymakla oluşur. Bu bağlamda alçakgönüllülük, bireyin başka insanlarla etkileşimi sonucu kişiliğinin veya benliğinin erimesi değil, bireyin kendi kişiliği ve benliğinden aldığı güçle başka kişiliklere ve benliklere güç vermesi ve onlarla beraber var olmasını ifade eder. Tıpkı cömertliğin olmadığı yerde ruhsal bünyeye giren cimrilik hastalığı gibi alçakgönüllülüğün olmadığı yerde kibir veya büyüklenme hastalığı bireyi tehdit edebilir. Bu sebeple hem bireyin psikolojik sağlığı hem de toplumsal huzur için alçakgönüllülük adeta başı sıkılık görevi görür.

Şairin diğer iyilikler başlığı altında ele aldığı ve birçok erdemi içinde barındırma özelliğine sahip olan hilm kavramı, tarz ve hareket asaletini ifade eder. Hilm, öncelikle cehaletin zıddıdır. İzutsu’ya göre hilm, sabır, sekinet (içsel uyum – huzur, sakinlik) ve vakardan (ağırbaşlılık) oluşur. İnsan ilişkilerinde sürekli iyi davranmayı prensip haline getirmek, adil olmak, şiddet ve haksızlığa başvurulmadığı gibi onların karşısında yer almak, nefsi arzuları kontrol altına almaya çalışmak, büyüklenme ve mağrurluktan uzak durmak hilm ruhunun somut tezahürleridir (İzutsu, 2016, s. 306-309). Hilm sahibi bir kimsenin en önemli özelliği duygularını frenleyebilmesi veya duygularına hâkim olma beceresidir. Aslında istediği zaman her şeyi yapabilecek kuvveti olduğu hâlde onu dizginlemesini bilir. Kendisini zorbalıktan alıkoyacak güce sahiptir (İzutsu, 2016, 305-306). Böylece birey, öfkeye, ihtiraslara ve bencil duygulara kapılmayarak her durumda ölçülü olmaya çalışır. Bu durum, bireyin güçsüzlük ve onursuzluktan kaynaklanan

acziyetini göstermediği gibi, saldırganlık ve serkeşlik gibi cahiliye ahlakının temel karakteristik özellikleri karşısında İslam ahlakının duruşunu gösterir.

“Kusurlu adamın kusurunu affet. Öfke ve düşmanlık ateşi alevlenirse, üzerine yumuşaklık suyunu dök ve o ateşi söndürmeye bak. Başına bir bela gelirse, ondan kurtuluş gününü sabırla bekle. Büyüklüğe erişirsen, aslını şaşırma. Atlas giyersen bez giydiğin zamanları unutma. Yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol. Binlerce dostun olsa bilse çok sayma; düşmanın bir tek olsa bile azımsama” (Yüknekî, 2019, s. 94-96).

Bütün bu ifadelerde şair, hilm sahibi bireyin sosyal hayatın her alanında nasıl bir hareket tarzı benimsemesi gerektiği noktasında nasihatlerde bulunur. Aslında o, hayalini kurduğu, umut ettiği insanın özelliklerini sıralamakta, içinde bulunduğu toplumda bu tür insanları görememenin üzüntüsünü ve isyanını yaşamaktadır.

Şair, eserinde ideal insanı her yerde aramaktadır, onu görmek ister fakat bunu dile getirirken iyiliğin ancak iyilerle birlikte çoğalacağını da farkındadır. Bu sebeple ideal insanın son özelliği olarak iyi arkadaş konusuna değinir. İyi arkadaşı olanın kendisi de iyi olur diyen şair, insanın arkadaşının iyi olmasından dolayı çok hayır göreceğini ifade eder. Ancak şair, arkadaşlık ilişkilerinde asıl olan iyiliktir, yanlış yapmamak değildir diye de önemli bir uyarıda bulunur. İnsan ne kadar dikkatli olsa da yanlış yapabilir, ne kadar usta olursa olsun kusuru bulunabilir. Bu sebeple her yanlışından dolayı arkadaşlarına sırt çevirenlerin bir zaman sonra yanında adam bulamayacağını söylerken, arkadaş ilişkilerinde yanlış ve kötülük arasındaki ayrımın farkına varılmasının önemine dikkat çeker (Yüknekî, 2019, s. 97-99).

E dip Ahmed’e göre bilgili olmak, dili korumak, hayatın anlamına vakıf olmak, cömertlik-yardım severlik, alçakgönüllülük, hilm, iyi arkadaş edinme, ideal insan hedefine ulaşmak için sahip olunması gereken asgari özelliklerdir. Ancak asgari de olsa bu hedefe ulaşmak o kadar kolay değildir. Çünkü şair, aynı zamanda bireyin kendisini cehalet, diline sahip çıkmamak, anlamsızlık, cimrilik, kibir ve hırs gibi olumsuz özelliklerden de sakınması gerektiğini söyler. Ahlaki hayatın belli bir zamanı, rüknü, miktarı olmadığı için bu durum dikkatli olmayı, odaklanmayı ve sürekli bir dinamizmi beraberinde getirir. Ahlaki yaşayıştaki zayıflık, bireyin veya toplumun dikkat, odaklanma ve dinamizm noktasında sıkıntı yaşamasına sebep olacağından bu durum hazırcılığı, tembelliği, kısa yoldan kazanç elde etmeyi, çıkarıcılığı ve daha pek çok dini ve sosyo-psikolojik olumsuzluğu beraberinde getirir.

İdeal insanın yolu, yürünmesi mümkün ancak pratiğe dökülmesi ve her şeye rağmen sürdürülmesi insan çıkarları ile çatıştığı için oldukça zordur. Ahlaki yaşam, yaşamın diğer alanları gibi değildir. “Çünkü ahlaki yaşam tarzı, öncelikle kişisel menfaatleri paranteze almakta, karşılığı hemen alınmamakta ve kısa vadede kaybettirmektedir. Ahlaki davranışların kısa vadede karşılığı alınamayınca insanlar “İyilikten maraz doğar”, “İyilik yap ki kötülük bulasın” gibi vehimlere kapılabilir ve yüksek ahlaki hayatın kaynağı olan “İyiliğin asıl kötülüğün geçici olduğu” inancını kaybedebilirler. Böyle bir inanç zafiyeti, gerek bireyleri gerekse toplumları, ahlaki kilitlenme de denilebilecek bir çıkmaza sürükleyebilir. Bu çıkmazda insanın adalete, merhamete, vefa ve güvene olan inancı kaybolur” (Ayık, 2018, s. 20-23).

2. Atebetü'l Hakâyık'ta Ahlaki Çözülme

Eserde ideal insanla ilgili belli başlı erdemler üzerinde durulmasına rağmen ahlaki yozlaşmanın sonucu olarak karşılaşılan durumlar ve ele alınan özellikler daha çok toplumsal düzenle ilgilidir. Sahip olunan bir erdem bireyi onlarca kötülükten koruyabilir. Ancak toplumsal düzende göz ardı edilen en ufak bir ahlaki yozlaşma, bireyin onlarca kötülüğün arasında yapayalnız kalmasına sebep olabilir. Kötülük bulaşıcıdır, bireyden bireye uygun zemin ve şartlarda hemen yayılabilir. Belki bu sebepten şair, ideal insandan bahsederken ve onun sahip olması ve uzak durması gerek özellikleri başlıklar halinde ele alırken toplumsal düzenin bozukluğuyla ilgili düşüncelerini tek bir başlık altında ele almıştır.

Şairin, yaşadığı dönemle ilgili düzenin bozukluğundan şikâyet ederken söze ilk olarak “vefasızlık” tan başlaması dikkat çekicidir. Bu durum akıllara şairin kör olması, belki geçirmiş olduğu ağır bir hastalık süreci ya da eseri yazdığı dönemin yaşlılığına denk düşmesi gibi sebepleri getirmektedir. Şair, beklediği veya umduğu ilgi ve desteği çevresinden görememiş ve bunu içine sindirememiş olabilir. İnsanlar dünya hayatı ile ilgili zaman zaman mevki-makam ya da mal-mülk peşinde koşup onları arzulasa da bazen bu isteklerinde azalma olabilir. Ancak ilgi görmek, sevmek, sevdiklerini yanında hissetmek, insanın sosyal bir varlık olmasından hareketle temel bir ihtiyaçtır ve her dönemde insan bu ihtiyacının karşılanmasını arzu eder. Bu ihtiyaç karşılanmayan bireyin dostluğa, sevgiye ve hayata dair kötümser bir bakış açısı geliştirmesi son derece doğaldır. Dolayısıyla insan-toplum bağının kopmaması için İslam dini, sosyal destek mekanizmalarının üzerinde önemle durmuş ve bunları hem Allah'a yaklaşma hem de ‘insanlaşma’ sürecinin bir parçası olarak görmüştür:

“Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın ve uzak

komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez.” (Kur’an: 4/36).

Bunun dışında şairin ilk olarak vefasızlıktan bahsetmesi hakkında şunlar söylenebilir. Bilindiği gibi vefa, İslâmî literatürde “aldatmanın, ihanetin, haksızlığın zıddı olarak kullanılır. Vefa, işin hakkını vermeyi, herhangi bir işi hakkıyla yapma ve tamamlamayı ifade ettiğinden” (Migati, Masarani & Ed-Dendesi, 2006, s. 1165) vefasızlıkla nitelendirilen bir birey aslında “dostluğun, sevginin ve iyiliğin, hakkını veremeyip bu erdemlere ihanet etmekle suçlanmaktadır.” Bu durum toplumda güvensizlik yarattığı gibi, güvensiz ilişkilerin bir nedeni de olabilir. Şairin hemen peşi sıra “hani sözünü tutmak, emaneti korumak; hani iyilik?” (Yüknekî, 2019, s. 100) diyerek serzenişte bulunması bu sonucu desteklemektedir. İnsan ilişkilerinde vefasızlıktan çokça şikâyet edilmesi samimiyetin, içtenliğin ve adanmışlığın, yerini çıkar ilişkilerine bıraktığının açık bir göstergesidir. Böyle bir toplumda varlıklı ya da iktidara yakın kimseler yoğun bir ilgi görürken orta sınıf ve fakir insanların oluşturduğu zümre birbirlerine karşı bu ilgiyi göstermez. Bu durum sadece ekonomik çıkarlar için geçerli değildir. Adaletin dağıtımını da insanın bulunduğu durum ve konuma göre farklılık arz eder. Çünkü doğrulukla veya hakikatle ilgili tüm değerler çıkar ilişkilerine göre yeniden düzenlendiğinden toplum, tüm kesimleriyle ihtiyacı olana ulaşmak için ister istemez bu yeni düzene ayak uydurma durumunda kalır. Düzene ayak uydurma konusunda direnenler ise şairin yaptığı gibi bütün bir toplumu vefasızlıkla suçlayacaktır.

Vefasızlık, umutsuz bir toplum hastalığıdır. Vefa yaratıcı, sevgi dolu insanların özelliği iken vefasızlık yıkıcı, hırsına ve nefretine yenik insanların özelliğidir. Umut yoksa toplum, kendisini mutlu edecek maddi şeyler etrafında kümelenmeye başlar. Bu da maddi şeyler dışında kalan her şeyin unutulması hatta sömürülmesine yol açar. Bu sebeple birey ve sosyal yapı arasındaki ilişki ve etkileşim, E. Fromm’un da ifade ettiği gibi birbirini besleyen kısır bir döngüye yol açar:

“Büyük ölçüde aldatılmış ve düş kırıklığına uğramış bir kişi yaşamdan nefret edebilir. İnanacak hiç kimse, hiçbir değer yoksa kişinin iyiliğe ve adalete olan inancı aptalca bir yanılısamadan başka bir şey değilse, yaşamı Tanrı’nın değil de şeytanın yönettiğine dair bir inanç bireye hâkim olmuşsa o zaman yaşam gerçekten nefret edilecek bir şeydir. İnsan artık düş kırıklığının getirdiği acıya katlanamaz” (Fromm, 1994, s. 23).

Vefanın olmadığı, güven ortamının kaybolduğu, ilişkilerin çıkar

eksenli geliştiği veya yok olduğu bir toplumda iradenin ve eylemin tetikleyicisi olan duyguların yaratıcı olanına (görev duygusu, utanma duygusu vb.) rastlamak nadirdir. Duygunun güzelliği eylemde görülmeyince şairin sözünü ettiği manzara kaçınılmazdır:

“İbadet riya, âbid mecaz oldu. Bilgin uygulamayı, zahit takvayı bıraktı.” (Yüknekî, 2019, s. 101) İbadetlerin en önemli fonksiyonu Allah kavramını birey şuurunda aktif hale getirmesi ve canlı tutmasıdır. Namaz, oruç, hac, zekât, sadaka gibi görünür ya da kısmen görünür ibadetlerin yanı sıra günlük hayatın tamamını devam eden bir ibadet süreci olarak algılayıp yaşamak İslam ahlakının en temel prensiplerindedir. Bu bağlamda inanan bireyin her türlü söz, düşünce ve eylemi ibadet kapsamına girdiğinden birey güçlü bir iradeye sahip olmalıdır. Bu da sabır gerektirir. Çünkü “irade, gösterilen çabanın çokluğundan ziyade tek amaca yönelik olmasıyla kendini belli eder” (Payot, 2019, s. 17). Şayet bireyin amaç ve anlam dünyası karışık veya her birinden biraz varsa “insan şuurunu besleyen duygu ve düşünceler, otelde konaklayan gelip geçici müşteriler gibi muamele göreceğinden bir süre sonra yabancılaşırlar” (Payot, 2019, s. 18). Düşüncenin yabancılaşması yavaş yavaş insanın kendisine yabancılaşmasına yol açar. İnsanın kendisine yabancılaşması ise onu besleyen değer ve inançlardan kopması anlamına gelir. Bireyin bilerek ve isteyerek tamamen iradi bir şekilde yanlışta ısrar etmesi kendi özvarlığını yani iç sesini bastırması anlamına gelir ki; bu durum bireyin bildiği ve inandığı ile yaptıkları arasındaki uçurumu giderek açar. Böylece kendisi olamayan birey, riya gibi aldattıcı ve hastalıklı bir maskeyle, oluşan bu uçurumu kapamaya çalışır. İşte şairin ibadet, eylem ve takva üzerinden eleştirdiği âbid, bilgin ve zahitteki bu yabancılaşma ve sahte bilinçlenme durumu, dini inancın insan psikolojisi ve dolayısıyla sosyal yapı üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunu göstermesi bakımından manidardır. Bu sebeple inandığı gibi yaşamamak ahlaki çözülmenin temel sebepleri arasında sayılabilir.

İnandığı gibi yaşamamak basit bir tutarsızlık sorunu değildir. Bir kişiyi etkileyen herhangi bir gerçeklik, bireyde mevcut olan ilgili bilişsel unsurların (bilgi, görüş, inanç, değer, tutum) tersini gerektirdiğinde organizmada bilişsel çelişki ortaya çıkar. Ortaya çıkan bu bilişsel çelişki, yeni durumun gerçeğe uygun hale getirilmesi yönünde bireye baskı uygular (Festinger, 1957, s. 9-11). Karar aşamasında kalan birey karşılaştığı durumla ilgili ya eski bilişsel unsurları doğrultusunda tercihini kullanacak, ya da yeni duruma uyum sağlayamaya çalışacaktır (Festinger, 1957, s. 40). Bilişsel çelişki her durumda bireyi uyumsuzlukları azaltmaya ve uyuma doğru motive edecektir. Çünkü uyumsuzluğun yani bilişsel unsurlar arasındaki tutarsız

ilişkilerin varlığı, kendi başına motive edici bir unsurdur. Uyumsuzluk olduğunda bunu azaltmaya çalışmanın yanı sıra bir diğer önemli husus, bireyin uyumsuzluğu artıracak durum ve bilgileri aktif olarak önleme yoluna gidecek olmasıdır (Festinger, 1957, s. 3).

İnandığı gibi yaşayamama sorunu Festinger'in bilişsel çelişki kuramına göre bir kendini kandırma veya inanmadığı halde kendini inandırma sorunudur. Bu sebeple bireyin inandığı, bilgi ve görüş sahibi olduğu ve ona göre bir tutum geliştirdiği her değer, eyleme dönüşmediği, samimiyet ve sabır testinden geçmediği sürece bozulmaya, çürümeye ve yerini başka bir değere bırakmaya mahkûmdur denilebilir. Daha da kötüsü arada kalma durumudur ki bu başlı başına bir kişilik ve karakter sorunudur:

“Utanma kayboldu; araştırırsan kokusunu bile bulamazsın. Helal yiyen kalmadı, helalin vücudu şöyle dursun eseri bile görünmüyor. Haram yiyen yediğini haram saymıyor” (Yüknekî, 2019, s. 102).

Şairin düzenin bozukluğuyla ilgili diğer bir şikâyeti iyi insanla ilgilidir. O, iyi insanın azlığından değil bilakis iyi insanın varlığını belli etmemesinden şikâyetçidir. Sosyal hayatın hiçbir alanında kendini belli etmeyen, gizlenen ve “iyiliği emredip kötülükten yasaklayan” (Kur’an: 3/104) şeklindeki ilahi ve toplumsal görevini ihmal eden iyi insana içerlenen şair, eleştiri oklarını sonra kendine çevirmektedir:

“Hani emri maruf kılan iyi adam? İyi insanın duracağı yer neresi? İnsanı bir yana bırakıp sen zamanı kötülersin. Zamanı yerme, insanları kötüle. Sen bozüksun onun için dünya da bozuldu. Niçin bu dünyaya sitem ediyorsun?” (Yüknekî, 2019, s. 101).

İyi insanın toplumda kendini gizlemesi ve ortaya çıkmaması hem bir sebep hem de bir sonuç olabilir. İyi insanlar konuşup uyarma görevini yerine getirmediğinden ve sorumluluk almadığından toplum bu halde denilebileceği gibi, kamu düzeninin sürekli olarak liyakatsiz, çıkarıcı, ikiyüzlü insanları tercih etmesi, iyi insanların sessizce bir köşeye çekilip artık ortaya çıkmak istememesi sonucunu doğurabilir.

Şairin bir diğer şikâyeti de adaletsizliktir. Aslında şairin toplumsal düzenin bozukluğuyla ilgili olarak üzerinde durması gerek ilk konunun adaletsizlik olması beklenebilir. Ancak şair adalet konusuna devlet düzenindeki işleyişi eleştirirken değinmiş ve bunu liyakat, çıkar ve ikiyüzlülükle birlikte zikretmiştir. Bilindiği gibi söz ve uygulamalarında hakkaniyetli davrandığı için kendisinden hoşnut olunan kimselere “adil” denir. Adalet kelimesi, zulmün zıddıdır. Bunun yanı sıra adalet kelimesinin içiresinde “sapma” anlamı da vardır. Bu durum daha çok adil olması beklenen

kimselerin adaleti kullanarak keyfi ve nefsi uygulamalara başvurup haksızlık yapmalarını ifade eder (Migati, Masarani & Ed-Dendesi, 2006, s. 688). Tanıma göre adaletin olmadığı yerde liyakatsizliğin, çıkarıcılığın ve bunun sonucu olarak ikiyezlülüğün olması doğal bir sonuçtur. Dolayısıyla şairin yönetici kadroyu eleştirirken bu kavramları hep birlikte kullanması oldukça dikkat çekicidir. Çünkü devleti temsil eden kimseler adalete göre iş yapmazsa, liyakatsiz insanlar çıkardan dolayı başköşeye konabilir, bunu fark eden halk da ikiyezlülüğü bir çıkış kapısı olarak görebilir. Bu sebeple adaletsizliğin devlet işlerinin bozulmasıyla yakın bir ilişkisi olduğu söylenebilir. O halde yönetici kadronun liyakatsizliği, ahlaki yozlaşmanın nedenleri arasında sayılabilir.

“Bütün düşündükleri yaptıklarının doğru ve iyi olduğuna inandırılmış bir yöneticinin veya yönetici kadronun çok geçmeden eğriyi doğruyu ayırt edemez bir duruma gelmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Daha da kötüsü, onların bu tutumlarının adım adım toplum katına yayılarak, çoğu kişinin “ben yaptım, oldu işte!” biçiminde ölçsüz bir sorumsuzluk içine sürüklenmesidir. Nasıl çocuklar davranış modeli olarak ana-babalarını seçerlerse, toplum bireyleri de davranışlarında, törellik konusunda kendini güdenleri örnek almak eğilimindedirler” (Enç, 1997, s. 296).

“Kim ikiyezlüyse saygın adamdır. Kendine rağbet edilmesini dilersen git ikiyezlü ol. Haklı olana, hakkını kullanma yolları tıkanmıştır. Haksız olana ise bütün yollar ger geniştir” (Yüknekî, 2019, s. 101).

Yaşadığı dönemin bozukluğuyla ilgili şairin ele aldığı son konu dünya malına düşkünlüktür. İnsanın mal biriktirmeye karşı duyduğu hırsı anlayamayan şair bunun birey için kaygıdan başka bir şey üretmediğini dile getirmekte ve böylece bireyin bugünü kaçırdığını söylemektedir. Yarın ise o birey için büyük bir yüküdür.

Anamalcı değerler hiyerarşisinde anamal ya da diğer bir ifadeyle sermaye, emekten daha yüksektedir. Biriktirilmiş nesnelere yaşam göstergelerinden daha üstün tutulur. Bu nedenle nesnelere, insandan daha değerlidir (Fromm, 2006, s. 95). Dolayısıyla insanın eşyayla olan ilişkisinin insanın insanla olan ilişkisini doğrudan etkilediği söylenebilir. Mal biriktirmeye düşkün bir toplumda insan, düşlediği ve arzu ettiği sermayeye ulaşmak için kullanabileceği ve sömürebileceği tek varlık yine insandır. Böyle bir düzende insan hem kullanan hem de kullanılanı veya hem sömüren hem de sömürülendir. Oysa İslam'ın öngördüğü toplumsal ahlak düzeninde sermayenin asıl sahibi Allah olduğundan (Kur'an: 77/1) mal,

insanı ve insanla ilgili her şeyi var ve imar etmek için kullanılması gereken geçici bir nimet olarak görülür:

“Nefsin mala karşı niçin bu kadar hırslı davranmaktadır? Gönlünde mal üzüntüsü, dilinde hep malın sözü vardır. Kendin gidersen, bu malda ele kalır. Sarınacak kefeni bile utandıkları için verirler” (Yüknekî, 2019, s. 103).

Edep Ahmed toplumsal düzenin bozukluğuyla ilgili ele aldığı hususlara eserinin sonuna doğru değinmiş ve adeta bireye “şayet insan olma serüveninde tüm bu saydığım güzel özelliklere sahip olma uğraşı vermezsen, bugün bizim toplum olarak yaşamış olduğumuz reziletleri senin de görmen uzak bir ihtimal değildir” mesajını vermek istemiştir. Daha sonra iç dünyasına dönüp yaşamış olduğu iç yakıcı durumu anlamlandırma yoluna giden şair, bunu yaparken dünya hayatının aldatıcılığını ve faniliğini kendisine hareket noktası olarak seçmiştir. “Peki, neden dünya hayatı böyle?” sorusuna ise şair, “Allah’ın takdiri ve hükmünün bu şekilde gerçekleştiği” yönünde cevap vermiştir:

“Ey dünya üzerinde egemen olup dünyayı bazen övüp bazen de yeren kişi, bil ki her gelen iş, o Kadir-i Mutlak olan Allah’ın hükmüdür; insanın her karşılaştığı şey onun emri ile. Dünyaya bu türlü sövme ve azarlama nedendir? Ayağa diken kader ile batar. Geyiği tuzağa düşüren kaderdir. Başa gelen her şey kaderdendir. Anlayışsızlar ise onu sebepten bilirler. Havada uçan kuşlar kader ile bazen bir kafese, bazen de kola konarlar. Sana ıstırap, ona hazine bağışlayan Allah’tır. Ey mustarip kimse, ıstıraptan şikâyet etme” (Yüknekî, 2019, s. 103-105).

Bir edep ve öğüt kitabı olan *Atebetü’l Hakâyık*, insan ve toplumla ilgili basit ama temel bir gerçekliği tarihin yanılmaz tecrübesiyle dile getirmektedir. İlk insandan bu yana insanın çevresi ve kullandığı aletler sürekli değişse de değişmeyen tek şey onun psikolojik zaaf ve yetenekleridir. Toplumda suçun ve dolayısıyla ahlaksızlığın temeli çoğu kez düşük ekonomik standartlara dayandırılmaya çalışılsa da tarihi gerçekler devletlerin maddi olarak yüksek bir refah seviyesine eriştikten sonra çökmeye başladığını göstermektedir. İnsan dünya hayatının çekiciliği karşısında bireysel olarak savaş verse de toplumların bu savaşta galip gelme ihtimali yok gibidir. Bu durum, o kadar açık ve net bir gerçeklik olmasına rağmen ölüm gerçeği gibi hep bastırılmış ve belki de ölümün bastırılması sonucu göz ardı edilmiş, büyük ve bir o kadar da acı bir ihmaldir. İlahi dinlerin bu zaaf ve yeteneklerden kaynaklanan problemlerden dolayı ortaya çıktığı söylenebilir. Düşünür ve şairlerin her devirde eserlerine konu olan,

insanın silikleşip kaybolmasına, toplumların helak olmasına, savaşlarda sayısız insanların ölümüne sebep yine hep ihmal edilen bu gerçekliktir. Dolayısıyla insan her daim iyi olmaya, iyi düşünmeye, iyi yapmaya gayret etmekle mükellef olmasına rağmen, günün birinde zaaf gösterdiğinde toplum olarak bunun acısını çekmek gibi bir kader kısıncı içerisinde hayatını sürdürmektedir. Bu sebeple ideal insanın önemi büyüktür. Bir devletin eğitim ve kültür işlerinin en temel hedefi, söz konusu ideal insanı yakalamak ve bu konuda en küçük bir ihmale dahi göz yummamak olmalıdır. Ancak bu söylendiği kadar kolay bir iş değildir. Çünkü ideal insan hedefini gerçekleştirecek olan yine zaaf ve yeteneklerle donatılmış insanın kendisidir. İşte bu çıkmaz içerisinde hayat bir anlamlandırma sürecine ihtiyaç duyar ki Edip Ahmed'in bu kısa ve özlü eseri ideal insan ve ahlaki yozlaşma arasında gidip gelen toplumların serüvenini "insanın kaderi" olarak görmüştür.

Sonuç

Ahlaki hayat, temelleri değerle atılmış, sınırları değerle çizilmiş ve en yüce değer uğruna adanmış bir yaşamı ifade eder. Tam bir değer dünyası olan bu hayat doğrudan karakter ve kişiliğin oluşumuna etki edeceğinden haliyle insanın duygu düşünce ve davranışlarını şekillendirecektir. Burada kastedilen sadece dini değerler değildir. Hiçbir değer kabul etmeyen, dinle ilişkisi sadece kültürel düzeyde kalan ve kendisini seküler bir kişilik olarak tanımlayan bireylerin dahi karakterlerini ve kişiliklerini oluşturan bir değer dünyaları vardır. İster dini ister seküler olsun her iki durumda da birey, sahip olduğu değerleri biçimlendiren bir yüce değere daha sahiptir ve yaşamını ona göre düzenlemeye ve bu uğurda hayatını ikame etmeye çalışır. Dolayısıyla insan, uğruna yaşamını sürdürdüğü en yüce değeri kadardır. Bu en yüce değer 'Tanrı' olabileceği gibi mevki makam, şehvet, şöhret, mal mülk ve ideoloji de olabilir.

İslam kültüründe Allah'ı en yüce değer olarak görmek O'nun ahlakıyla ahlaklanmak anlamına gelir. *Atebetü'l-Hakâyık*'ın hemen hemen tamamı bu yaşam felsefesinin en kısa yoldan nasıl gerçekleşeceği üzerinde dururken, eserin sonuna doğru ulaşılamayan bu amacın toplumsal tezahürleri hakkında bilgi vermektedir. Erdemsiz ve sorumluluk gerektirmeyen bir hayat tarzı için çaba sarf etmeye gerek yoktur. Bu hayat tarzı kendiliğinden oluşabilir, spontanedir ve bireyin arzu ve isteklerine göre şekillenir. Menfaatperest biri olmak için özel bir gayrete gerek yoktur, nefse uymak yeterlidir. Ancak bireyin bilgili olması ve her daim ilmin peşinden koşması, dilini koruması, yardımsever ve cömert olması, hilm sahibi olması, iyi arkadaşlar edinmesi, alçakgönüllü olması ve hayatında ölümle yok

olmayacak bir anlama sahip olması oldukça yoğun bir çaba ve gayret gerektirir. Bu bağlamda Edip Ahmed eserinde mescit, beynamaz ve ibadet kelimelerini sadece bir kez kullanırken ahlaki erdemler üzerinde fazlaca durması ve ideal insanı bu erdemler ve değerler üzerine inşa etmeye çalışması boşuna değildir. Aslında bu durum dini hayatla ilgili öte dünya mutluluğunun, büyük ölçüde inanç ve formel ibadetler (namaz, oruç, hac, zekat) üzerinden kurgulanmasına bir tepki olabilir. İşini sağlam yapan, güvenilir, vefalı, alçakgönüllü ve adil bir bireyin cennetteki karşılığında çok namaz, oruç hac, zekât ve umreyle telafi edilmeye çalışılan dindarlık tipi, şaire göre eksiktir ve sonuçları ağır olabilir. “Allah bilgiyle bilinir. Bilgisizlik yüzünden öz eliyle put yapıp ve sonra bu yaptığına “Rabb’im budur.” diyen o kadar çok insan var ki.” diye yakınan içinde yaşadığı Müslüman toplumu eleştiren şairin bu ironisinin arkasında bilinçsiz ve ahlaktan yoksun, şekle dayalı ve çıkarıcı bir ibadet anlayışı yatabilir. İdeal insanın olmadığı yani ahlaki bir yaşam tarzının egemen olmadığı toplumlarda ise şaire göre öncelikle vefa kaybolur. Bu toplum, inandığı gibi yaşamayan, çıkarıcı, liyakate ve adalete önem vermeyen, iyi insanların susup bir köşeye çekildiği ve dünya malına oldukça düşkün bireylerden oluşur. Bu durumu kıyamet alameti olarak gören şairin psikolojisi, içinde yaşadığımız çağa isyan eden bizlerden farklı değildir. Yine de şair bütün bu olanları Allah’ın takdirine bağlamayı ihmal etmemekte, dünyanın kaderini, insanın ahlaki yapısına yani onun psikolojik zaaf ve yeteneklerine bağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- AYIK, H. (2018). *Ahlak Sorunumuz*. Rize: Önce Kitap.
- BAUMEISTER, R. F. (1991). *Meanings of Life*. New York: The Guildford Press.
- ENÇ, M. (1997). *Bitmeyen Gece: Evrenin Tüm Karanlığı Tek Mum Işığını Bile Köreltemez*. İstanbul: Ötüken.
- FESTINGER, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*, Illinois: Row – Peterson Company.
- FROMM, E. (2018). *İnsan Olmak Üzerine*. 1. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.
- FROMM, E. (2006). *Sağlıklı Toplum*. Trc. Yurdanur Salman & Zeynep Tanrıseven. İstanbul: Payel Yayınları.
- FROMM, E. (1994). *Sevginin ve şiddetin kaynağı*. Trc. Yurdanur Salman & Nalan İçten. İstanbul: Payel Yayınevi.
- GÖKA, E. (2011). *Geçimsizler: Kişilikleri Tanıma ve Geçinmeyi Kolaylaştırma*

Kitabı. İstanbul: Timaş.

GÜLENSOY, T. (1991). "Atebetü'l Hakâyık", Türkiye Diyanet Vakfı İslam İslam Ansiklopedisi İstanbul: TDV Yayınları.

IZUTSU, T. (2016). *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. Trc. M. Kürşad Atalar. 4. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları.

MIGATI, M. B., MASARANI, M. Z. & ED-DENDESİ, A. A. (2006). *El-Kutuf min Luğati'l Kur'an*, Beyrut: Mektebetü'l Lübnan.

ÖZÇELİK, K. (2019). "Atebetü'l Hakâyık ve Risaletü'n Nushıyye'de İkili- Karşıt Anlatım" Yunusun Dili, ed. Alim Yıldız, Yusuf Yıldırım, Ordu: Rumi Matbaa.

PAYOT, J. (2019). *İrade Terbiyesi*. Trc. Hakan Alp. 4. Baskı. Bursa: Ediz Yayınevi.

PHENIX, P. H. (1964). *Realms of Meaning*. USA: McGraw-Hill Book.

TARIK, R. (2003). *İslam: Medeniyetlerin Yüzleşmesi*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları).

YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 11. Baskı. Ankara: Seçkin Yayınları.

YÜKNEKİ, E. A. (2019). *Atabetü'l-Hakâyık*. Haz. Serkan Çakmak, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

YÜKNEKİ, E. A. (2013). *Günümüz Diliyle Atabetü'l Hakâyık Gerçeklerin Eşiği*. Haz. Yaşar Çağbayır, 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

MORAL CORRUPTION, IDEAL INDIVIDUAL AND THE MEANING OF LIFE IN CONTEXT OF ATABETU'L HAKÂYIK

© Behlül TOKUR^a

Extended Abstract

Atebetü'l-Hakâyik, which is one of the most important pieces after Kutadgu Bilig within Turkish Literature in the Islamic period, is written by Edip Ahmed in the first part of the 12th century. In addition to being advice and propriety book, this piece strongly addresses the disappointment and protest of the poet towards his age.

Atebetü'l-Hakâyik discusses the approved and unapproved characteristics of the individual ideal, it additionally makes a moral criticism on the religious life of his society by mentioning about all parts of the social structure:

“The worship became a show, and the devout converted to a metaphor. Pub districts got developed and masjids got ruined. The scholar gave up the actions and the ascetic quitted taqwa. Wise people make sama prayer by inventing a new dance. Right people cannot find a way to defend themselves. However, wrong people have all the opportunities. Public enslave themselves to rich people by deeming them important, and however, when seeing poor people, they go another way by ignoring the poor ones...”

In this regard, this piece has two essential themes as follows: (a) his recommendations towards being the individual ideal and (b) his warnings which emphasize that not having a deeply religious life comes with moral problems.

Atebetü'l-Hakâyik strongly describes the social life of that period. It can be clearly seen that the advice and related feelings such as hurt, protest, hope, hopelessness, acquiescence have an influence on the content of the book and

^a Assoc. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, b.tokur@aybu.edu.tr

give an impression which makes us say that Edip Ahmed also lived what we lived.

The poet seeks the individual ideal everywhere in his book. He wants to see the individual ideal; however, when pursuing this aim, he also knows that goodness can increase via the good people. Therefore, he draws attention to the subject of good friend, which is the last characteristic of the individual ideal. The poet says that whoever has a good friend becomes a good person by himself and acknowledges that people would have more favor because of having a good friend. However, he emphasizes that the most important thing in friendships is goodness; it is not about doing something wrong. No matter how careful and master the individual is, he or she might do wrong or might have shortcomings. For this reason, the poet points out the importance of realizing the difference between wrong and evil in the friendships while stating that people who leave their friends because of their faults will not find a person around.

According to Edip Ahmed, being knowledgeable, keeping the language strong, considering the meaning of life; being helpful-generous, humble, and benign, and having good friends are the minimum necessary characteristics which make people reach the goal of the individual ideal. Even in a minimum level, it is not easy to reach this goal because Edip Ahmed addresses that the individual should keep himself/herself away from ignorance, having big mouth, absurdity, stinginess, arrogance, and greed. As moral life does not require a certain time, circumstance, and level, it comes with attention, concentration, and permanent dynamism. Since weakness will make the individual and the society to have problems with attention, concentration, and dynamism, it will bring with many religious and socio-psychological problems like freeloading, laziness, making a fast buck, self-seeking, and so on.

The path of the individual ideal is possible to follow; however, it is also quite difficult to practice and maintain despite all as this way conflicts with the interests of the human being. Moral life is not like other parts of life because moral lifestyle initially keeps the personal interests waiting, does not reward immediately, and makes people lose in a short time. When people cannot get the rewards of their moral behaviors in the short time, they might have misgivings which are stated with the following adages: "Sickness is stemmed from the goodness," "Do good things so that you can find evil." Thereby, these people might lose the superior moral life's source, which is the belief referring to that goodness is essential, and the evil is temporary. Such

weakness of belief might lead both individuals and societies to a stalemate which may also be called as moral deadlock. By this stalemate, the individual loses his/her belief in justice, compassion, fidelity, and trust.

In the view of Edip Ahmed, the individual ideal who finds own value within the tradition of Islamic thought is a developmental existence who is taught the names of the things by Allah, has the power of getting knowledge, has the divine support for getting knowledge, and is the responsible (Khalifa). Therefore, in the tradition of Islamic thought, the individual is a being who does not go beyond the scope of the divine, develops within its boundaries, and aims to mature. However, in the tradition of Western thought, the development of humanity occurs in the consideration of Prometheus. Nonobedience to God and stealing the knowledge, power, and freedom from the Gods are symbolized with the stealing of the fire. With this regard, Prometheus represents insurrection and repudiation. In the case of Christian theology, the primitive man is the symbol of the fall, sinful, and even could not atone for his sin. Even though all human beings are similar, Edip Ahmed's proposal of the human style who goes between being the individual ideal and having protested moral corruption is different in the context of the meaning and the goal than one who is offered by the tradition of Western thought. Namely, this human-style differs regarding what to do and where to get the power to do it throughout life. Human being neither is an insurgent nor an existence who is exiled to the earth as a sinful. Within the life course, his preferences will determine if he is good or bad. Consequently, the individual ideal and the moral corruption discussed in *Atebetü'l-Hakâyık* represent the tradition of Islamic thought.

This study aims to examine *Atebetü'l-Hakâyık* in the context of the individual ideal and moral corruption. The main problem of the study comprises the needed characteristics of the individual ideal who is in the moral corruption deadlock. By a socio-psychological approach, this research discusses the themes of the individual ideal and the moral corruption within the consideration of value, religion, world life, and the search for meaning.

Keywords: Psychology of Religion, Edip Ahmed, *Atebetü'l-Hakâyık*, The Individual Ideal, Moral Corruption, The Meaning of Life.

